

Toplumcu Düşünce Enstitüsü
Ekonomi Seminerleri
SUNUM ÖZETİ
14 Ağustos 2021
İstanbul

***"DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE VERİMLİLİK SORUNU
VE
ÇÖZÜM ÖNERİLERİ"***

Prof. Dr. Daron ACEMOĞLU

**Notu Hazırlayanlar: Hasan ŞAHİN
Selen GÜLTEKİN**

1. Giriş

Birçok dünya ülkesinin çeşitli kısa vadeli makroekonomik problemleri var. Ancak bugün, hem gelişmiş ülke ekonomilerinin hem de gelişmekte olan ekonomilerin karşılaştığı, daha uzun vadeli bir sorun olan verimsizlik problemine, problemin nedenlerine ve bunlara bağlı olarak olası çözümlere değineceğim. Ekonomideki verimliliği sürekli arttırmadan, paylaşılan ve sürdürülebilir bir büyümeye ulaşmak mümkün olmadığından verimsizlik problemi çok büyük bir önem taşıyor.

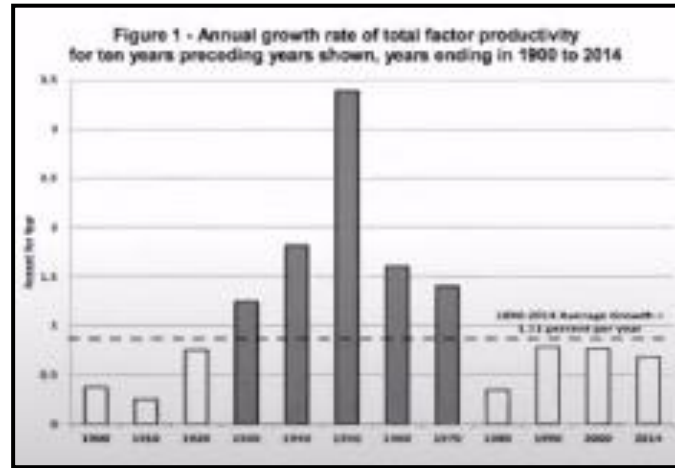
Verimlilik sorusu ile kısaca; kullanılan kaynakların etkin değerlendirilmesini sağlıyor muyuz, üretimin organizasyonunu ve teknolojiyi iyileştirerek nasıl aktarabiliyoruz noktaları üzerinde yoğunlaşıyoruz. Verimliliğin basit bir tanımı olarak Gayrisafi Yurtiçi Hasıla'nın istihdama oranını düşünmek mümkündür; ancak bu tanımla ilgili, bugünkü konjonktürden kaynaklanan bir sorun var. Bu tanım işgücü dışındaki üretim faktörlerinin kullanım yoğunluğunu hesaba katmıyor. Örneğin iş gücüne göre verimlilik yüksek iken bunun sebebi sermaye yoğun üretim yapılıyor olması olabilir.

Bu problemi ortadan kaldırabilmek adına, iktisatçıların verimlilikten bahsederken kullandıkları verimlilik tanımı Toplam Faktör Verimliliği (TFV)'dir. TFV, hem işgücü, hem kapital, hem de eğitimin ne kadar olduğunu hesaba katarak üretimin ve dolayısıyla verimliliğin ne ölçüde arttığının bir ölçüsüdür. Dolayısıyla, TFV kaynakları arttırmadan sağlanan verimliliği ölçer. TFV artışı, mevcut teknolojik kaynakların etkin kullanılması, teknolojik yatırımların doğru yapılması ve kurumsal yapının doğru oluşturulması ile mümkündür.

Bir giriş niteliğinde aktardıklarımın ekonomideki karşılıklarına bakacak olursak, örneğin 20. yüzyılın başından başlayarak Amerika’da her 10 sene için ortalama TFV’nin değişimini gösteren grafikten yararlanabiliriz (Şekil 1). Gördüğümüz üzere, Robert Gordon’ın “Altın yıllar” olarak isimlendirdiği 1930’lardan başlayan zaman aralığında yüzde 2 dolaylarında ve 1950’lerde neredeyse ortalama yüzde 3’e varan çok yüksek bir TFV artışı var.

Fakat dijitalizasyon ve robot kullanımının çok arttığı 1980 ve sonrasındaki dönemde TFV artışının yüzde yarım dolaylarında oldukça düşük kaldığını görüyoruz. Yani, toplam faktör verimliliği artışında Amerika’da ciddi bir düşüş gözlemliyoruz. Verimsizlik problemi anlamına gelen bu düşüş, Almanya’da daha yavaş olmak üzere, Avrupa için de geçerli olan bir durum.

Şekil 1:
TFV’nin 1900-2014 arasında 10 yıllık ortalama artış oranı

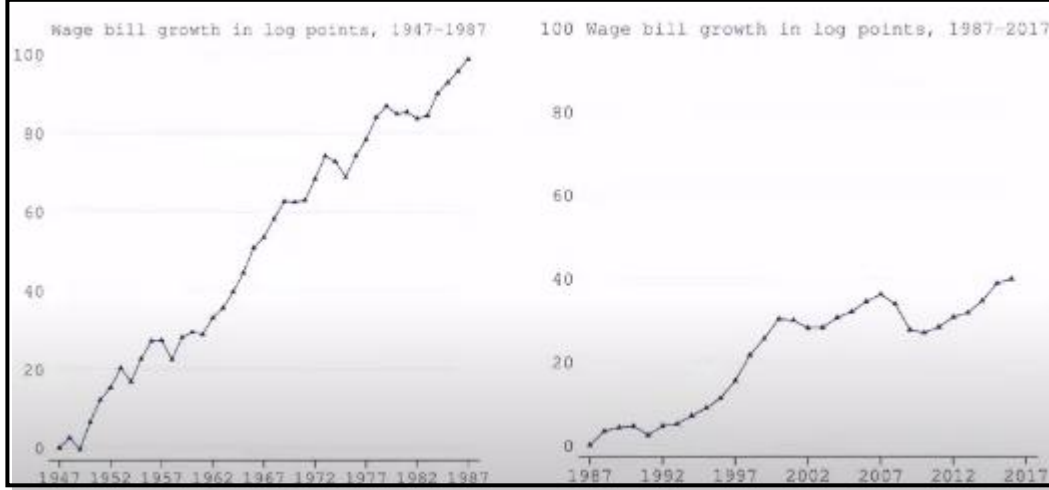
2. Paylaşılan büyüme

2.1 İşgücü talebinin gelişimi

Toplam Faktör Verimliliği artışı ile yakalanan büyümenin, ekonomilere sürdürülebilir ve yüksek kaliteli bir büyüme sağlayacağından bahsettik. Bunlara ek olarak, bahsettiğimiz bu büyümenin, toplumun her kesiminin aynı anda faydalanabileceği bir büyüme olmasını isteriz. Büyümenin eşitlikçi bir gelir dağılımı yaratıp yaratmadığını izleyebilmek için ise işgücü piyasasına bakmak gerek. Bunun için, Amerika’da özel sektörün işgücüne harcadığı meblağı zaman içinde gösteren grafiği inceleyelim (Şekil 2).

Şekil 2:

(a) 1947-1987 yılları arasında Amerika'da reel ücretlerin logaritmik tabanlı büyümesi; (b) 1987-2017 yılları arasında Amerika'da reel ücretlerin logaritmik tabanlı büyümesi

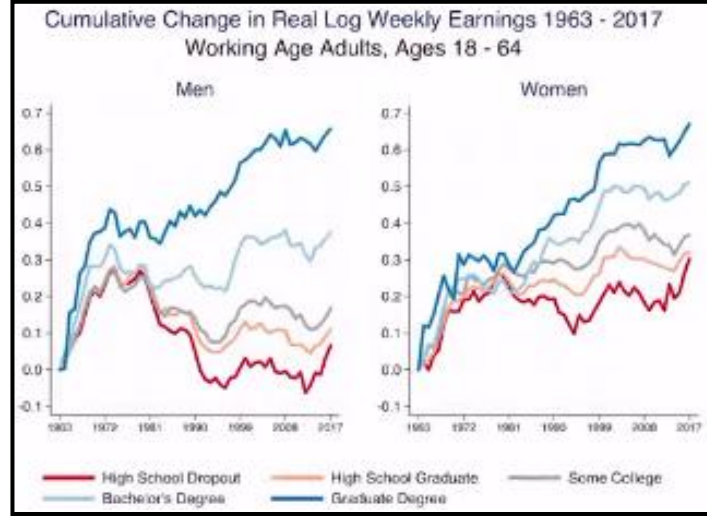
(a)

(b)

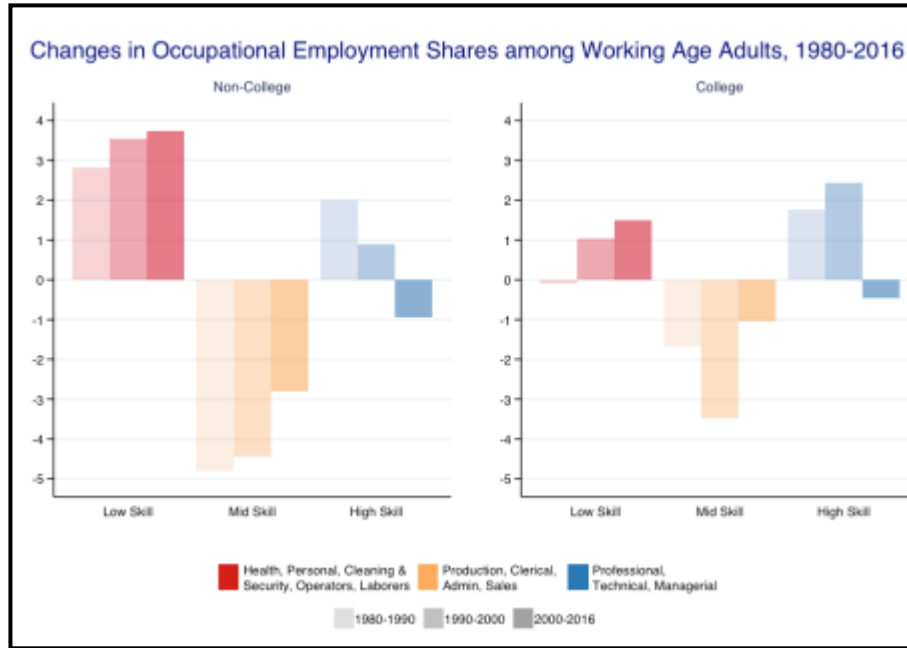
Gördüğümüz üzere, 1947-1987 yılları arasında Amerika'da iş gücüne harcanan meblağ reel olarak her sene yüzde iki buçuk civarında artıyor. Bu artışın ücretlere yansıtacağını, dolayısıyla ücretlerin artacağını ve paylaşılan bir büyümenin sağlanacağını çıkarsayabiliriz. Şimdi bir de toplam faktör verimliliği artışının yavaşladığı 1987 sonrasındaki dönem için aynı değişkeni inceleyelim. Gördüğümüz üzere, işgücüne harcanan meblağın artışı 1987 sonrasında önce yavaşlıyor ve sonra 2000'den sonra neredeyse duraksıyor. Buradan işgücüne olan talebin 1987 sonrasında azaldığını tespit ediyoruz.

Bu durumun önemini kavrayabilmek için gelir dağılımına etkisini gösteren verilere bakabiliriz. Bir sonraki grafikte, eğitim durumuna göre beş gruba ayrılmış Amerika'daki ücretlilerin haftalık gelirlerinin 1963-2017 yılları arasındaki değişimini inceleyelim (Şekil 3). Fark ettiğiniz üzere, 1960'lı yıllarda farklı eğitim durumundaki ücretlilerin gelirleri birbirine oldukça yakın şekilde senede reel olarak yüzde 2'nin üzerinde yükseliyor. 1970'lerin sonu, 1980'lerin başına baktığımızda ise önemli üç noktanın altını çiziyoruz. Birincisi, eğitim durumlarına göre ücretlilerin gelirlerinin birbirinden ciddi şekilde ayrışıyor ve dolayısıyla eşitsizliğin arttığını görüyoruz. İkincisi, ortalama reel ücretler verimliliğin altına düşüyor ve ücretlerdeki artış ciddi şekilde yavaşlıyor. Öyle ki, üniversite eğitimi olanlar bile çok yüksek bir ücret artışına tabi değiller. Bu ilk ikisini birleştirerek üçüncü bir sonuca varıyoruz: reel olarak ücretler düşüyor. Amerika'daki işgücünün yarısı, 40 senelik bir süreçte, reel ücretlerinin gelişmediğini görüyorlar. Amerika'da gözlediğimiz bu durum, popülist siyasetin yükselişi dahil ciddi sosyal sonuçlar yaratmış bir fenomen.

Şekil 3:
Haftalık reel ücretlerin 1963-2017 yılları arasında kümülatif değişimi

Şekil 4:
Meslek gruplarının istihdam içindeki paylarının değişimi, 1980-2016

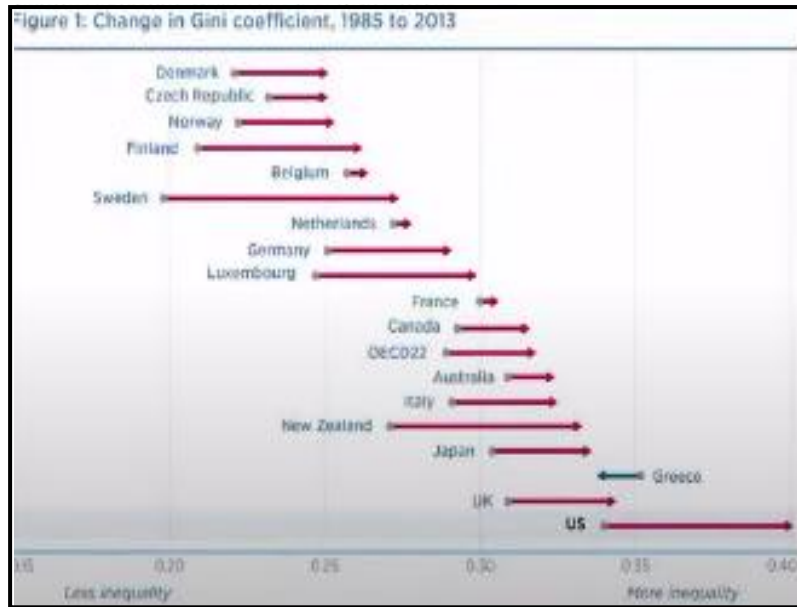

İşgücüne olan talebin kurumasının ve eşitsizlik artışının nedenleri ile düşük verimlilik fenomeni ilişkini anlamalıyız. Bunun için, Amerika'da orta sınıfın gelişmesini gösteren Şekil 4'e bakalım. Grafikte sarı-turuncu renklerle belirtilmiş grup, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki orta-sınıf meslekleri kapsayan ofis, fabrika, satış, emlak gibi meslekleri temsil ediyor. Fark ettiğiniz üzere, hem üniversite eğitimi olan hem de üniversite eğitimi olmayan ücretliler arasında bu meslekler 1980'lerden itibaren neredeyse tamamen ortadan kalkıyor. Bu orta tabaka meslekleri yapmış çalışanlarından üniversite eğitimi olanların birçoğu daha iyi mesleklere geçerken; üniversite eğitimi olmayanların orta tabakadan aşağıdaki çok daha düşük ücretli işlere geçtiğini, dolayısıyla orta tabakanın neredeyse

ortadan kaybolduğunu görüyoruz. Bunun bir nedeni, bir ölçüde verimlilik problemine de bağlı olan otomasyon ve robotlar. Örneğin otomobil üreten bir fabrikadaki işçilerin değişimini inceleyecek olursak biliyoruz ki 1960’da insanların gerçekleştirdiği işleri bugün robotlar yapıyor ve ancak üniversite derecesi olan, yüksek nitelikli ücretliler işlerini koruyabiliyor. Bu fabrika örneği ile orta tabakayı oluşturan üretim işlerinin birçoğunun otomasyon ile ortadan kalktığını görmemiz mümkün.

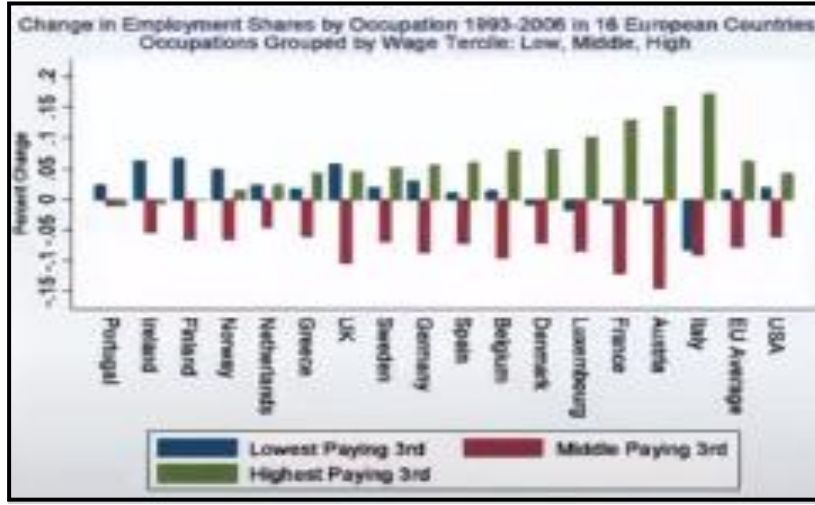
Eşitsizlik probleminin Amerika dışındaki ülkelerdeki konumunu anlamak için, Gini katsayısının farklı ülkelerdeki gelişimini inceleyelim (Şekil 5). 1980’lere eşitsizliği en yüksek ülke olarak başlayan Amerika’da, vurguladığımız işgücü piyasası gelişmelerin bir parçası olarak, eşitsizliğin giderek arttığını gözlemliyoruz. Dahası, eşitsizlikteki artış trendini hemen her ülkede gözlemliyoruz. Bu noktada, eşitsizliğin arttığı her ülkede hem sosyal hem siyasi sorunlar yarattığının; ancak reel ücretlerin düşmesinin Amerika’ya özgü bir durum olduğunun altını çiziyoruz.

Şekil 5:
Farklı Ülkelerde Gini Katsayısındaki Değişimler, 1985-2013 arasında

Şimdi, 14 farklı ülkede mesleklerin ve orta sınıfın nasıl değiştiğini inceleyelim (Şekil 6). Gördüğümüz gibi, otomasyonun etkisiyle orta sınıf mesleklerin ortadan kalkması yalnızca Amerika’ya özgü durum değil ve birçok ülkede aynı olguyu izlememiz mümkün.

Şekil 6:
16 Avrupa ülkesinde meslek gruplarının istihdam içindeki paylarının değişimi, 1993-2006

Bu noktada, teknolojinin verimlilik üzerinde yaratacağı beklenen olumlu katkısı da göz önünde bulundurulduğunda yapay zeka ve bilgisayar teknolojilerinin giderek daha önemli rol oynadığı bir ekonomide verimliliğin neden düşük olduğunu sorgulamalıyız. Öncelikle, teknolojik bilginin kullanımı, toplum şirketler ve devlet regülasyonu olarak karar verdiğimiz bir olgu. Gözlemlediğimiz şey ise şu: hızlı otomasyona rağmen ne Avrupa ne Amerika elindeki teknolojik bilgileri doğru kullanmıyor ve böylece potansiyel verimliliğin altında verimlilik alıyor.

2.2 Kurumsal yapının önemi ve Demokrasi

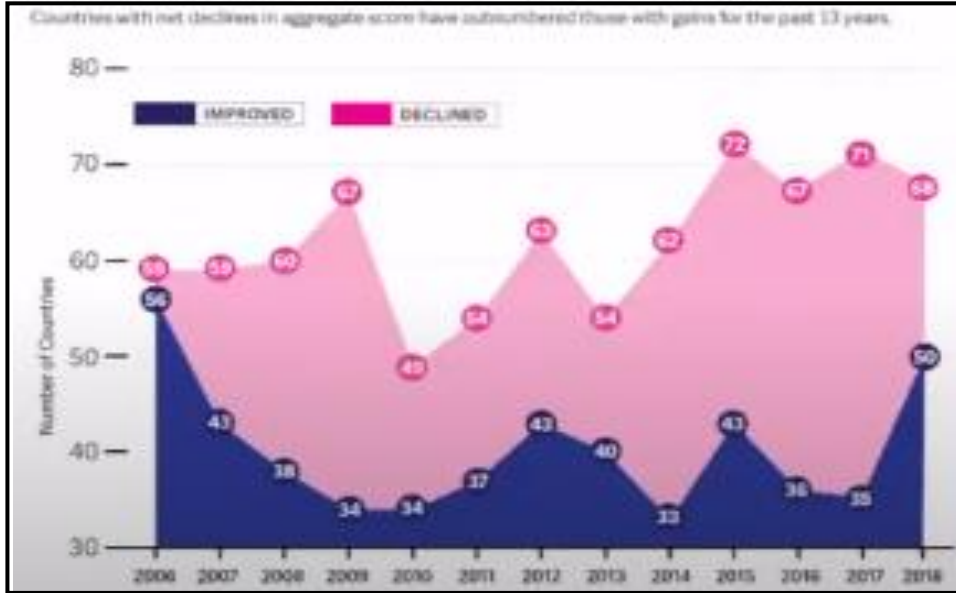
Gelişmekte olan ülkelerde verimliliğin durumunu ele almadan önce, gelişmiş ülkelerdeki verimlilik probleminin birkaç ek noktasını ele almalıyız. Bunların en önemlisi kurumsal yapı, çünkü verimliliğin iki ana hattı olan teknolojinin üretimi/kullanımı ve elimizdeki kaynakların organizasyonu kurumsal yapı ile ilgilidir. Bu kurumlardan en önemlisi olan demokrasi kurumuydu ile başlamak gerekir. Bildiğiniz üzere, son yirmi senede demokrasinin büyüme için olumlu bir sistem olmadığı noktasında demokrasi karşıtı söylemler yaygınlaştı. Bu eleştirinin ne kadar yanlış olduğunu, demokrasiye geçen ülkelerin ekonomilerinin nasıl büyüdüğünü gösteren tabloda gözlememiz mümkün (Şekil 6).

Demokratikleşme anını sıfıra normalize ettiğimiz bu tabloda görüyoruz ki, demokratikleştikten sonraki ilk sene, önce otoriter rejimin yarattığı ekonomik konjonktür kaynaklı bir küçülme ve takiben hafif bir büyüme varken beş sene sonrasına baktığımızda ülkeler hızlı bir büyüme yakalıyor. Demokratikleşen ülkeler yirmi sene içerisinde, demokratikleşmemiş olan ülkelere göre yüzde yirminin üzerinde daha hızlı büyüyorlar. Dolayısıyla demokrasinin büyüme üzerinde olumlu etkisi olduğunu görüyoruz. Buna ek

olarak, demokrasinin paylaşılan, yüksek kaliteli büyümeye de olumlu etkisi olduğunu biliyoruz. Bu son noktayı görmek için çocuk ölüm oranlarını gösteren grafiğe baktığımızda, demokratikleşen ülkelerin daha iyi performansını fark ediyoruz.

Demokrasinin paylaşılan ve sürdürülebilir büyümeye olan pozitif etkisi açıkken, 2000'lerin ikinci yarısından itibaren Samuel Huntington'ın bahsettiği demokrasinin üçüncü dalgası ile 1980-2006 arasında demokratikleşen ülke sayısının, demokrasiden geri giden ülke sayısından fazla olması durumu tam tersine dönüyor (Şekil 8). Ve görüyoruz ki, son 16 senede demokrasiler zayıflıyor. Bu durumun birkaç nedeni var. Birincisi, internet ve teknolojinin demokrasi üzerine etkisi beklenenin aksine olumlu değil, devletlerin gücünü artırması şeklinde oldu. İkincisi, demokrasi, liderlerin hareket alanını daralttığından siyasetçilerin ilk tercihi değil.

Şekil 8:
Ülkelerin demokrasi skorundaki değişim, 2006-2018

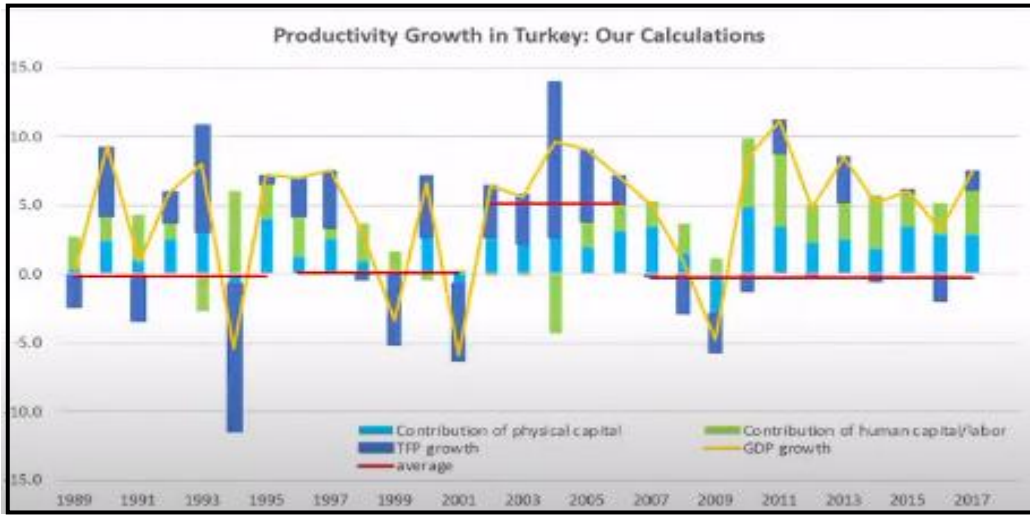
Büyüme, gelişmekte olan ülkelerde Çin'deki kadar hızlı olmasa da devam ediyor. Büyümenin kaynağını incelediğimizde ise toplam faktör verimliliğinin ana etken olmadığını fark ediyoruz. Özellikle 2008 krizinden sonraki dönemi incelediğimizde, TFV'nin katkısının gelişmekte olan ülkelerde çok yüksek olmadığını görüyoruz. Büyümenin en büyük kaynağının, kredi genişlemesiyle sağlanan kaynakların artırılması yöntemi olduğunu fark ediyoruz. Çin, Türkiye, Brezilya gibi ülkelerde yaşanan kredi artışının sermayenin çok hızlı artmasına yol açıyor. Kredi kullanımı, direkt olarak tüketimi ve dolaylı olarak üretim kapasitesini artırdığından, krediye dayalı büyüme kendine talep yaratan ama verimliliği artırmayan bir süreç yaratıyor. Bu ülkelerin, krediye dayalı bir büyüme patikasını tercih etmesinin ise iki sebebi var. Birincisi, verimliliğe bağlı büyümenin olmaması; ikincisi ise borçlanarak büyümeyi kolay hale getiren düşük faizler.

3. Türkiye’de Verimlilik ve Büyüme

Türkiye’ye gelecek olursak grafikte Türkiye’nin TL bazında büyüme verisine bakalım (Şekil 9). Görüyoruz ki, Türkiye sürekli ve sürdürülen büyüme yaşayan bir ülke değil. Türkiye ekonomisinin büyümesinin kaynaklarına baktığımızda, 1989’dan başlayarak 2002-2006 arasındaki kısa dönem dışında TFV’nin sıfır etrafında ve 2006 yılından beri negatif seviyede bulunduğunu görüyoruz.

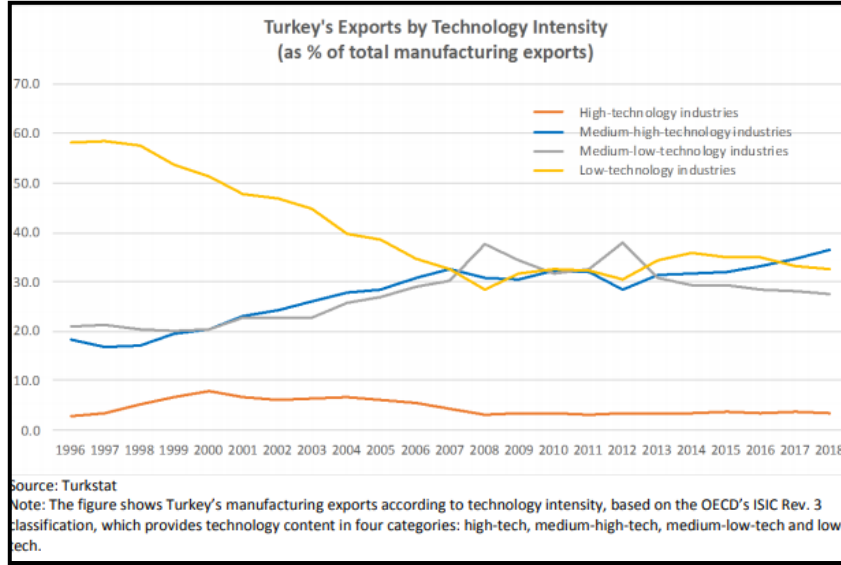
Şekil 9:
Türkiye’de Verimlilik Artışı

Şimdi Türkiye’nin teknoloji seviyesine göre kategorize edilmiş ihracatını inceleyelim (Şekil 10). Türkiye’nin TFV’sinin arttığı dönemlerin, teknolojisi yüksek ürünler ihracatının arttığı dönemler olduğunun ve 2000’lerin ortalarından itibaren teknolojik iyileştirme olmadığını altını çiziyoruz. Türkiye’yi diğer gelişmekte olan ekonomilerle kıyasladığımızda, ülkenin teknolojik olarak daha geride olduğunu görüyoruz. Bunun en önemli nedeni ve sonucu Türkiye’ye uzun dönemli yatırımların gelmiyor olması. Verimsiz büyüyen Türkiye’de paylaşılan büyüme var mı diye bakacak olursak görüyoruz ki Gini katsayısı, verimliliğin düşük olduğu dönemlerde iyileşme göstermiyor ve eşitsizlik artıyor (Şekil 10).

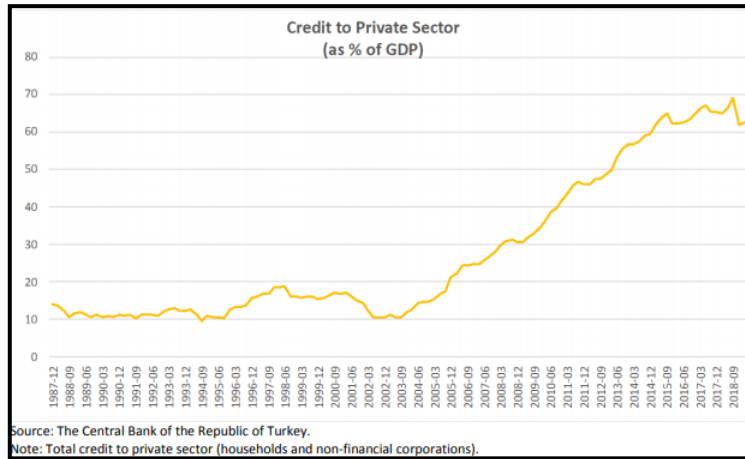

Şekil 10:
Teknoloji yoğunluğuna göre Türkiye'nin ihracatı
(İmalat ihracatlarının yüzdesi olarak)

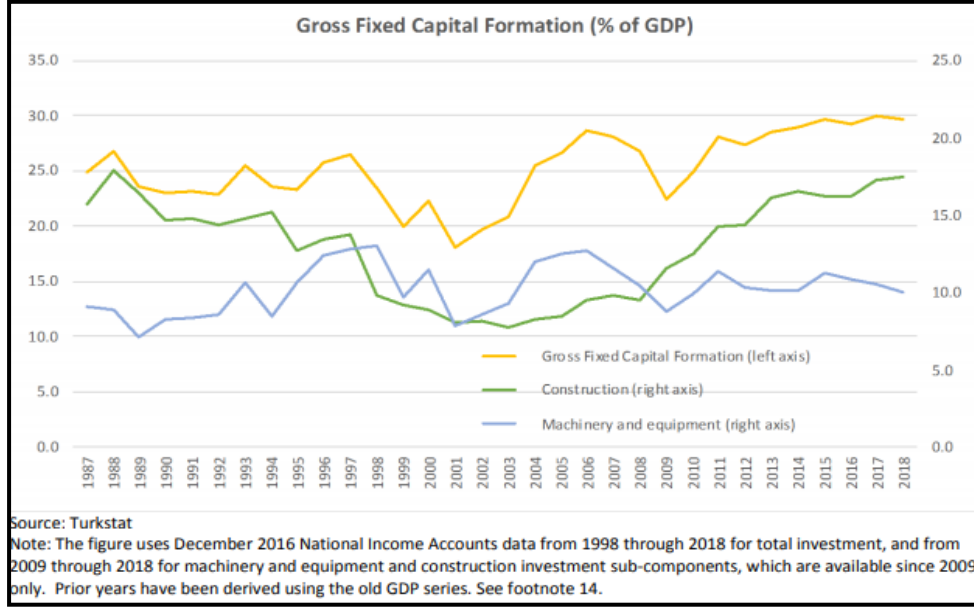
Türkiye'de büyümenin ana kaynağı kredilerin gelişimini incelediğimizde, son yirmi senede büyük bir patlamayla neredeyse yüzde yüze gelmiş olduğunu görüyoruz ve bu kredilerin çoğu yatırıma dönüşmektense tüketim için kullanılıyor.

Şekil 11:
Özel sektöre verilen krediler
(GSYH yüzdesi olarak)

Ayrıca, verimsiz büyümenin, tüketime yönlene kredi patlaması ile sağlanması enflasyon ve cari açık sorunlarını da besliyor. Türkiye'de yatırımların durumuna bakacak olursak, yatırımların üretim kapasitesini artıracak makine ve ekipmanlar yerine konut ve binalara yönlendiğini görüyoruz. Dahası, Türkiye ekonomisinde kredinin büyük kısmının kamu bankaları aracılığıyla dağıtıldığını göz önüne aldığımızda, bunun doğal bir kredi olmadığını da vurgulamalıyız.

Şekil 12:
Sabit Brüt Sermaye Oluşumu (GSYH yüzdesi olarak)

Türkiye’de özellikle 2007 sonrasında siyasi ve ekonomi kurumlarda yaşanan kötüleşme, verimlilik problemini derinleştiren bir olgu. Buna bir ek olarak, Türkiye’nin siyasi kurumların Mali’den sonra en hızlı kötüleştiği ülke olduğunun altını çizmek gerekir.

4. Çözüm Önerileri

Öncelikle, dünya ekonomisinin verimliliğini artırabilmesi için teknolojiyi daha iyi kullanması gerekiyor. Bu, teknolojinin alınması/üretimi/kullanılması ve üretimin organizasyonu hususları düşünüldüğünde kurumsal bir süreç. Teknolojinin yalnızca robotizasyonu gözeterek değil, işgücünün verimliliğini artıracak şekilde kullanması gerekiyor. Teknolojinin, verimliliği artıracak şekilde kullanılması açısından ise demokrasi hayati bir önem arz ediyor ve demokrasinin sağlanması noktasında sivil toplumun rolü çok önemli.

Burada, “Dar Koridor” argümanını bulmamız mümkündür. Devlet ve sivil toplum arasında kurulacak hassas dengenin kurulması, bir yandan devletin gelişmesine olumlu katkıda bulunur hem de teknolojik seçimleri nasıl yapacağımız hususunda etkin karar almamızı sağlar. Burada verimsiz büyümenin bu dar koridorun dışında kalan bir büyüme olduğunun altını çizmek gerekir. Ayrıca, Amerika, Avrupa gibi gelişmiş ülkelerde, verimliliğin düşmesi ve büyümenin kalitesizleşmesi durumunda bu ülkelerin de koridorun dışına çıkma olasılığını göz önünde bulundurmalıyız.

Türkiye için düşündüğümüzde ise tarihsel olarak devlet ve sivil toplum arasındaki dengenin sağlanamamış olduğunu görüyoruz, güçlü bir devlet ve ona ayak uyduracak kadar güçlenmemiş bir sivil toplum var. Eğer analizimiz doğru ise, varacağımız sonuç şu: sıraladığımız sorunlara kalıcı bir çözüm üretebilmek için devletin gücüne paralel olarak güçlenen bir sivil toplum yapısı oluşturmak gerekiyor, bu sayede dar koridorun içine girmek mümkün olacaktır.

5. Soru ve Cevap

Soru:

1980'den sonra gelişmekte olan ülkelerde orta sınıfın kalkmasının sebeplerinden birinin otomasyon olduğunu belirttiniz. Bildiğiniz gibi, Çin'de alt sınıftan orta sınıfa geçişte de otomasyonun etkisi var. Bu iki fenomen arasında bir sebep sonuç ilişkisi görüyor musunuz?

Bununla birlikte Çin'in büyüme patikası düşünüldüğünde, bahsettiğimiz bir dar koridora ne kadar uygun olduğu söylenebilir?

Cevap: Hem otomasyonun hem de küreselleşmenin Çin'in büyümesi üzerinde çok etkisi var. Küreselleşmenin özellikle 90'lardan sonra belirgin etkileri oldu. Ancak benim yaptığım çalışmalar ortadan kalkan iş sayısına bakıldığında Çin'in yapacak çok işi olduğunu gösteriyor. Bununla birlikte Çin özelinde eşitsizliğin otomasyondan daha önemli bir fenomen olduğunu da belirtmek gerek.

İkinci soruya yanıt vermek gerekirse, ben Çin'in büyümesine dair optimist değilim. Çin'deki büyüme despotik bir büyüme, yüksek kaliteyi bulamıyor, dışarıdan gelen teknolojiye bağlı ve ben bunun sürekli bir büyüme olacağını düşünmüyorum.

Soru:

Türkiye'deki bölgesel adaletsizliği düşününce, kaynak tahsisinde verimlilik sağlansa dahi, Türkiye piyasalarının kendi içinde entegre olamaması Türkiye'nin önünde önemli engeller olduğunu gösteriyor. Verimli bir kaynak transferi sağlansa bile, sizce Türkiye'de kapsayıcı büyüme yakalayabilir miyiz?

Cevap: Evet kesinlikle, bu Türkiye için çok derin bir problem. Kaynakların ne kadar yanlış kullanıldığını gösteriyor. Bir bölge diğerinin 10 katı büyüyorsa bu kaynakların kötü kullanıldığını gösterir. Fakat bu durumun yalnızca Türkiye'ye özgü olmadığını hatırlamakta fayda var. Amerika, Hindistan, Brezilya için de öyle ve artmaya da devam ediyor. Örneğin Amerika'da okyanus hattı üzerindeki şehirler, Boston, New York City, San Francisco, Los Angeles çok hızlı büyürken diğer şehirler geriye gidiyor. Bu tekno-otomasyon ve Çin küreselleşmesiyle alakalı diyebiliriz. Çünkü geride kalan şehirlerin geçmişte uzmanlaştığı ürünler Çin'den ithal edilmeye başladı veya otomasyon üretim alanlarını ele geçirdi. Bununla birlikte insan kaynaklarının ağırlıklı olarak büyük şehirlere gittiğini de belirtmek gerek.

Soru: Bugün dünyada da gündem olan, pandeminin verimlilik üzerine etkisi hakkında ne düşünüyorsunuz? Buna ek olarak, İklim değişiminin etkileri hakkında ne düşünüyorsunuz? Son olarak, parasal bolluğun ve düşük faizlerin şirketlerin bilançolarının şişmesine sebep olduğunu görüyoruz. Bunlar merkez bankalarına sorun yaratabilir mi?

Cevap: Pandemi daha önce bahsettiğim verimlilik problemleri derinleştirdi. Otomasyona giriş arttı ve otoriter sistemler daha da demokrasi karşıtı hale geldiler. Pandemi bir baskılama fırsatı olarak görüp nüfuzlarını arttıran hükümetler görüyoruz. Bunun dolayımında sivil toplum baskısı çok arttı. Bu problemlerin her birinin 20-25 senelik tarihi var, ve giderek daha da derinleşiyorlar.

İklim değişimi sorununa gelirsek, en önemli uzun dönem problemler İş pazarının akıbeti ve iklim krizi. İklim değişimi aynı zamanda ekonomik bir fırsat. Sorunları farkedip daha sürdürülebilir olan yeni teknolojilere yatırımda bulunabilirsek, yüksek kalitedeki işler yaratabileceğimiz bir alan. Tabi bu olacak mı yoksa otomasyon işleri ortadan mı kaldıracak göreceğiz. Büyüyen bilançolar ise kurumlar çalıştığı sürece önemli bir sorun arz etmiyor.

Soru: Kalitesiz büyümeyle birlikte borçlanma imkanlarının artmasından bahsettiniz. Parasal genişleme, kapitalist tarihin en düşük faiz ortamını da getirdi. Demografik olarak da talep koşulları yakın gelecekte enflasyonist bir ortam yaratacakmış gibi gözüküyor. Faizler düşük devam ederse, dünya finans sistemi kalitesiz büyümeyi destekler hale gelir mi?

Cevap: Evet haklısınız, faizlerin düşük olması kalitesiz büyümeye katkıda bulunuyor. Öncelikle kötü sistemlerin sürekliliğini destekliyor. Dahası kaynakları artırarak doğru yatırımların aciliyetini azaltıyor. Demografik değişime gelecek olursak, tasarruf – yatırım dengesini bozabilir. Larry Summers düşük faizlerin önemli bir rol oynayabileceğini belirtiyor. Ona göre nüfus yaşlanacak ve tasarrufa olan ilgi düşecek. Ancak ben o kadar emin değilim çünkü demografik değişimle başa çıkan ülkeler de var. Örneğin Japonya ve Kore çözümler üreterek yatırımlarını arttırıyorlar ve makroekonomik performansları hiç de kötü değil. Dolayısıyla demografik değişimle başa çıkmanın mümkün olduğunu düşünüyorum.

Soru: Türkiye’de ve bir çok ülkede pandemi sürecinde kamu harcamaları, direkt transferler ve diğer benzer faktörler düşünüldüğünde, ve buna ek olarak iklim değişiminin de ek kamu harcamaları getireceğini hesaba kattığımızda, pandeminin halihazırda dar koridorun dışında olan Türkiye’yi daha da dışarı iter mi?

Cevap: Bahsettiğiniz durum her ülke için geçerli. Devletlerin gücü artacak ve bununla birlikte 2 soru sormamız gerekiyor. Bu güç nerede kullanılacak? İkincil olarak, bazı gelişmiş olan ülkeler de koridordan dışarı atılabilecekler mi? 2. Dünya savaşı sonrası gördüğümüz üzere, devletin gücündeki artış, toplumun kalitesi ve gücüyle paralel arttığında dar koridorda kalınabiliyor. Bu konuda sivil toplumun güçlendirilmesi sadece Türkiye değil tüm ülkeler için gerekli olan bir süreç.

Soru: Türkiye’de artan üniversite mezunu sayısı bizi nasıl etkiler? İkincil olarak, bildiğiniz gibi zorunlu göçlerin yaygın olduğu bir periyottayız; Afganistan, Irak ve Suriye’den göç alıyoruz ve bunların önemli bir kısmı iş gücü piyasasında düzensiz şekilde çalışıyorlar. Bunun Türkiye ekonomisine etkileri ne olabilir?

Cevap: Bir bakıma üniversite sayısının artması iyi bir şey. İş gücüne olan talep artarsa artan mezun sayısı bir sorun olmaz ancak Türkiye’de ne iş gücüne talep artıyor ne de kaliteli öğrenci yetiştirilebiliyor. Halihazırda güçlü olan kurumlarsa bu yapılarını korumakta zorlanıyorlar.

Göç konusuna gelecek olursak, göçü iyi kullanan ülkeler bundan oldukça yararlı çıkabiliyorlar. Amerika’ya bakarsanız yükselişte göçmenlerin çok etkisi var. Ama Amerika’da bile bunun toplum nezdinde bir tepkiye yol açtığını görüyoruz. Açıkçası, Türkiye’de giderek milliyetçiliğe ve aşırı sağa yönelmesinden korkuyorum. Amerika’da 2. Dünya savaşında gözlemlediğimiz gibi, gelen göçmenlerle birlikte faşizm yükseliyor.

Soru: Gelir uçurumuyla ilgili bir gözlemle başlamıştınız. Değerlerin erozyonu hakkındaki ne düşünüyorsunuz?

Cevap: Amerika’da bunun bir göstergesi düşük gelirli insanların gelirlerinin giderek düşmesi. Bu sosyal normlar değişmeden düzelmeyecek bir şey. Örneğin, bu gelir dağılımının bir sebebi şirketlerin CEO’larına milyonlarca dolar verirken işçilerini maliyeti azaltmak adına işten çıkartmaları. Mesela 60’lar Amerika’da bu kabul edilemezdi, sendikalar bunu kabul etmezdi. Sendikalar olmasa sivil toplum karşı çıkarırdı. Ancak sivil toplumun güçlenmesi ve sosyal normların değişmesiyle ilgili bu problemin üzerinden gelinebilir.